

ADABIYOT VA GENDER

Jumaqulova Nargiza Sunatulla qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti

universiteti magistranti

njumakulova0708@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy asarlarda gender jihatlarining aks etish usullari va uni matnni tushunishga ta’siri ko‘rib chiqilgan. Shuningdek gender aspektlarining adabiyot bilan o‘zaro bog‘liq jihatlari haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: gender aspektlari, gender va adabiyot nazariyalari, idrok.

Gender va adabiyot- so‘nggi yillarda tadqiqotchilar, yozuvchilar, olimlar va tanqidchilarning e’tiborini qaratayotgan muhim mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu doirasida bir qancha xalqaro miqyosda ishlar olib borilgan bo‘lsada, o‘zbek adabiyoti va jamiyati doirasida izllanishlar yetralicha emas. Mavzuning ko‘lami va ahamiyatini inobatga olgan holda avvalo, umumiy qarashlarni yoritib berishga harakat qildik.

Adabiyot madaniyatning ajralmas qismi bo‘lib, gender aspektlarini shakllantirishda, namoyon qilishda va yoyishda muhim rolga ega. Avvalo “gender” va “adabiyotda gender” tushunchalariga izoh berib o‘tsak. Gender – bu erkak va ayol jinslari bilan bog‘liq roller va stereotiplarni belgilaydigan ijtimoiy-madaniy tuzilma. Adabiyot, o‘z navbatida, madaniy ifodaning kuchli shakli, g‘oyalar, qadriyatlar va tajribalarni yetkazish usulidir. Adabiyotda gender esa, mualliflar va qahramonlarning o‘zlarini qanday aniqlashlari va jamiyat ularni jinsiga qarab qanday baholashini anglatadi. Jins va jinsiylik hikoya matnlarini va o‘quvchilarning ular haqidagi tushunchalarini shakllantiruvchi yetakchi vosita hisoblanadi. Shu jihatdan olib qaralganda, genderni adabiyotdan ayri o‘rganish samarasiz bo‘lishi mumkin. Negaki, adabiyot nafaqat tuzilma aspektlarini namoyish etuvchi manba, balki ularning tushunilish darajasini belgilovchi asosiy qismidir. Keltirilgan ko‘plab tadqiqotlardan gender va adabiyot tutashuvini quyidagi 3 yo‘nalishda ko‘rib chiqish mumkin. Bular:

1. Ta’limda genderning roli. Qizlar ta’limining ahamiyati va jamiyatni rivojlantirishdagi o‘rni.

2. Ayol ijodkorlarning (xalqaro manbalarda asosan “ayol mualliflar” deb beriladi) yozish usullari, farqli va ajralib turuvchi jihatlari.

3. Badiiy, ilmiy-ommabop, publitsistik matnlarda va ijodkorlarning asarlarida genderning yorilishi, yetkazish usullari hamda bu orqali o‘quvchilarga ta’siri.

Yuqorida sanab o‘tilgan jihatlarning har birini alohida, keng talqin qilib berish mumkin. Shu nuqtayi nazardan, ushbu kichik tadqiqotda asosan, 3-yo‘nalishga ko‘proq e‘tibor qaratildi.

Yillar davomida o‘qishni tushunishdagi gender farqlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar aralash natijalarni ko‘rsatgan. Ba‘zilari qizlarning o‘g‘il bolalarnikiga qaraganda yaxshiroq ishlashini, boshqalari esa o‘qishni tushunishning ba‘zi jihatlarda erkaklarning ayollardan ustunligini ko‘rsatdi. Biroq, tadqiqotlardan umumiy xulosa shunday bo‘lganki, qizlar o‘g‘il bolalarga qaraganda ko‘proq o‘qishadi (istalgan mavzuda), bu esa nima uchun ayollar o‘qishni tushunish testlarida erkaklarnikidan ustun turishini izohlaydi. Bugungi kunga kelib esa, adabiyot nazariyasida gender tushunchasini turli mafkukarlarga ajaratib yoritib kelinmoqda:

-Feminizmning adabiyot nazariyasi;

-Adabiyotda Kuir nazariyasi;

-Psixanalitik nazariya;

-Madaniyatshunoslik[1]

Ushbu nazariyalarning barchasi genderning adabiyotda qay yo‘sinda yoritilishiga qaratilgan.

Tadqiqotlarning keying qismi o‘qishni tushunishdagi gender farqlari lug‘at bilan bog‘liq ko‘nikmalar, dekodlash qobiliyatlari va xulosa chiqarish qobiliyatlari bilan bog‘liq haqidadir. Misol uchun, tadqiqotchilar ayollarning so‘z boyligi erkaklarnikiga qaraganda ko‘proq ekanligini aniqladilar, bu ularga yozma materiallarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Shuningdek, ayollar so‘zlarni dekodlashda yaxshiroq bo‘lishlari takidlangan, bu esa o‘qishni tushunishning muhim tarkibiy qismidir. Qolaversa, so‘z boyligi nafaqat adabiyot, balki til jihatdan ham gender xususiyatlariga ega. “Shuni alohida ta‘kidlab o‘tish lozimki, yozma nutq nafaqat gender nuqtayi nazaridan, balki yosh jihatdan ham o‘zaro farqlanadi”[2:11].

O‘qishni tushunishda gender farqiga hissa qo‘shishi mumkin bo‘lgan yana bir omil - bu o‘qish materiallarining mavzusi. Odatda, o‘g‘il bolalar texnik fanlardan qizlarga qaraganda yaxshiroq, qizlar esa ko‘proq adabiy fanlardan ustunroq. Qolaversa, bu yerda matnlarning elektron yoki qog‘oz variantda bo‘lganligi ham muhim rol o‘ynaydi. Mangel, Walgermo va Bronnickning (2013) o‘ninchi sinf o‘quvchilari ustida olib borgan tadqiqotida turli xil o‘qish vositalarida ishlov berish tezligi, matnni eslab qolish va o‘qishni tushunish bo‘yicha sezilarli farqlar kuzatildi. “Mangel va boshqalar. (2013) bosma matnlardan foydalanishni o‘rgangan talabalar raqamli matnlardan foydalanishni o‘rgangan talabalarga nisbatan o‘qishni tushunish testlarida sezilarli darajada yaxshi natijalarga erishgan degan xulosaga keldi. Ackerman va Goldsmith (2011) bakalavriat talabalarini kodlash kompetensiyasi va metakognitiv

monitoringning aniqligi nuqtayi nazaridan o'rganib chiqdi, bunda o'ish vaqti manipulyatsiya qilindi. Ackerman va Goldsmitning tajribasi natijalari shuni ko'rsatdiki, ishtirokchilarning test ko'rsatkichlari belgilangan o'qish vaqtida ikkita vosita o'rtasida farq qilmadi. Shunga qaramay, o'qish vaqti o'z-o'zidan tartibga solinganida, ishtirokchilarning bosma o'qishdagi samaradorligi ekranda yoki raqamli o'qishdan ko'ra yaxshiroq edi "[3:]

Matnni tushunishda gender tafovutlariga ta'sir etuvchi tabiiy omillarni ham unutmaslik zarur. Negaki matn qanchalik to'g'ri yozilgan bo'lsin o'quvchi ulg'aygan muhit qarshi jins vakiliga nisbatan adolatsiz tarbiyalagan bo'lsa, buni biror asar orqali o'zgartirish yoxud yaxshi ta'sirni oshirish anchayin mushkul bo'lib qolaveradi.

Biologik omillar miyadagi potentsial tizimli va funktsional nomutanosibliklarni, masalan, tilni qayta ishlashda ishtirok etadigan miya mintaqalaridagi o'zgarishlarni hisobga oladi. Tadqiqotlar erkaklar va ayollar o'rtasidagi o'qish vazifalari paytida miya faollashuvi naqshlarida nozik farqlarni aniqlagan bo'lsada, o'qishni tushunish bilan aniq aloqani o'rnatish uchun qo'shimcha katta tekshiruvlarni amalga oshirish kerak. Madaniy omillar esa, jamiyatning taxminlari, gender rollari va o'qish va ta'lim bilan bog'liq stereotiplarni o'z ichiga oladi. Misol uchun, qizlar yoshligidanoq o'qish uchun ko'proq dalda va imkoniyatlar olishlari mumkin, bu esa savodxonlikni oshirishga olib keladi. Madaniy xabarlar va o'qish ayollarga xos faoliyat ekanligini ko'rsatadigan stereotiplar ham o'g'il bolalarning o'qish materiallari bilan shug'ullanishiga ta'sir qilishi mumkin. Bu ta'sirlar motivatsiya, qiziqish va shaxslarning o'qishni tushunish ko'nikmalariga sarmoya kiritish darajasiga ta'sir qilishi mumkin.

1. Biologik omillar:

- Gormonal farqlar: ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, gormonal o'zgarishlar o'qishni tushunishda gender farqlariga hissa qo'shishi mumkin. Masalan, erkaklarda testosteron darajasining oshishi ularning o'qish qobiliyatiga ta'sir qilishi mumkin.

- Miya rivojlanishi: Nevrologik farqlar, masalan, miya tuzilishi va qayta ishlash tezligi jinslar o'rtasidagi o'qishni tushunish qobiliyatlaridagi o'zgarishlarga ta'sir qilishi mumkin.

2. Ijtimoiylashuv omillari:

- Ota-onalarning ta'siri: jamiyatning talablari va tarbiyalash amaliyoti o'qish odatlari, afzalliklari va ko'nikmalariga ta'sir qilishi mumkin. Ota-onalar tomonidan taqdim etilgan kitoblar va o'qish materiallari turlarining o'zgarishi qizlar va o'g'il bolalarning o'qishni tushunish darajasiga ta'sir qilishi mumkin.

- Maktab muhiti: Ta'lim amaliyoti va sinf dinamikasi beixtiyor qizlarning o'qishni afzal ko'rishiga mos keladigan ba'zi o'qish uslublari yoki o'quv dasturlarini qo'llab-quvvatlashi mumkin va bu gender tafovutiga hissa qo'shishi mumkin.

3. Ijtimoiy-madaniy omillar:

- Stereotiplar va gender rolini kutish: gender rollari bilan bog‘liq ijtimoiy e‘tiqodlar va umidlar rivojlanish va o‘qish faoliyati bilan shug‘ullanish motivatsiyasiga ta‘sir qilishi mumkin. O‘qishni ayollik bilan bog‘laydigan stereotiplar o‘g‘il bolalarni o‘qish mashg‘ulotlarida faol ishtirok etishdan to‘xtatib qo‘yishi mumkin, natijada o‘qishni tushunish darajasi past bo‘ladi.

- Madaniy omillar: til ta‘siri, o‘qish amaliyoti va ta‘lim resurslari kabi madaniy ta‘sirlar o‘qishni tushunishdagi gender tafovutiga yordam beradi.

Tanishib chiqilgan materiallar va o‘rganilgan adabiyotlar asosida, namoyish qilinayotgan gender jihatlarining adekvat tushunilishi uchun quyidagi takliflarni keltirish mumkin:

- Turli xil qiziqishlar va jinslarga mos keladigan inklyuziv o‘qish materiallarini yaratish.

- O‘zaro bog‘liq va qiziqarli materiallardan foydalanish orqali erkaklarni o‘qish faoliyatiga faol jalb qilishni rag‘batlantirish.

- pedagoglar va ota-onalarga gender tarfakashliklariga yo‘l qo‘ymaslik muhimligini tushuntirish.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotni gender nuqtai nazaridan tahlil qilish sezilarli va keng qamrovli. U yashirin ma‘nolarni ochib beradi va adabiy matnlarni yanada to‘liqroq tushunishga hissa qo‘shadi. Genderga asoslangan yondashuvni qo‘llash orqali olimlar va kitobxonlar adolatli tahlilni amalga oshirishlari, stereotiplarga qarshi kurashishlari va adabiy asarlarni yanada inklyuziv va nozik baholashni rivojlantirishlari mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. <https://english-studies.net/gender-ideologies-in-literature-literary-theory/>

2. Xotamova G.S. (2023) O‘zbek tilidagi shaxsiy yozishmalarda ayollar nutqining xususiyatlari. Avroreferat.11-21-b.

3. Corrin Alicia Nero and Norehan Zulkiply The Effects of Gender and Reading Mediums on Reading Comprehension / Journal of Cognitive Sciences and Human Development. Vol. 6(1), March 2020